

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Tim Zwaan
 Tim Zwaan is
 psychiater en
 werkzaam als
 systeemtherapeut
 in het Lorentzhuis
 te Haarlem¹

De biologische complicatie in de partnerrelatie

(In de volgende dialoog staat Mem voor 'cultuur' en Gen voor 'natuur')

Mem: 'Relaties zijn gebaseerd op romantische liefde en onbaatzuchtigheid en individuen kiezen die vorm die hen het meeste geluk verschaft'.

Gen: 'Aan relaties ligt concurrentiestrijd ten grondslag. Relaties zijn functionele investeringen en krijgen de vorm die het meest effectief is'.

Mem: 'Man en vrouw hebben veelal dezelfde belangen en handelen vanuit overeenkomstige overwegingen'.

Gen: 'Man en vrouw hebben veelal tegengestelde belangen en handelen vanuit uiteenlopende, seksebepaalde overwegingen'.

F.J. van Oenen (2001; p. 11)

Samenvatting Dit artikel is geschreven naar aanleiding van Van Dijk & Blom (2004), die de theorie van sociale systemen van Luhmann willen verbinden met de sociobiologie via het begrip hechting. De mogelijkheid van de sociobiologie als theorie voor systeemtherapie wordt besproken, evenals een hypothese over het ontstaan van problemen in de hedendaagse heteroseksuele partnerrelatie.

INLEIDING

In hun zoektocht naar een overkoepelende theorie van systeemtherapie gebruiken Van Dijk en Blom de theorie van de socioloog

¹ Correspondentieadres: Lorentzhuis, Centrum voor Systeemtherapie, Opleiding en Consultatie, Van Eedenstraat 16, 2012 EM Haarlem; www.lorentzhuis.nl; lorentzhuis@planet.nl

Luhmann (Van Dijk & Blom, 1996; Blom & VanDijk, 1999). Het is zeer verdienstelijk dat zij zich hieraan wagen, zeker nu er in het vakgebied een taboe lijkt te rusten op algemene waarheden op basis waarvan de werkelijkheid beter te begrijpen zou zijn.

Systeemtherapie heeft een verklaringstheorie nodig om te voorkomen dat de betekenis van het vak beperkt blijft tot 'gespreksterapie met meerdere personen'. Wat wordt in de systeemtherapie onderzocht en bestudeerd, waar richten de interventies zich op en hoe is het effect te meten? In haar *Cassandra notes* voorspelt de scheidende hoofdredacteur Anderson van *Family Process* (2003): 'Ik ben bang dat we een grote en duidelijk zichtbare beroepsgroep worden als een soort gilde, zonder een specifiek kennisgebied of theoretische richting' (p. 326, eigen vertaling).

Mijn artikel is een reactie op dat van Van Dijk & Blom in dit nummer en op eerdere artikelen (Van Dijk & Blom, 1996, 2003; Van Dijk, 1997). Ik richt mij op hun opvattingen over hechting en intimiteit en de partnerrelatie. De hechtingstheorie vindt zijn oorsprong in de sociobiologie, een voor systeemtherapeuten zeer relevante discipline, zoals ook Van Oenen (2001) eerder stelde in dit tijdschrift. Mijn uitgangspunt bij het bespreken van deze theoretische concepten is pragmatisch: het genereren van hypothesen bij het doen van systeemtherapie.

HECHTING

Van Dijk en Blom introduceren in hun artikel (2004) naast de theorie van sociale systemen het fenomeen hechting. Hechting is een begrip uit de sociobiologie (de evolutieleer), dat uitgaat van de veronderstelling dat al ons gedrag uiteindelijk wordt gemotiveerd door de drang onszelf en onze soort te laten voortbestaan (Stevens & Price, 2000). Al onze eigenschappen, biologisch, psychologisch en sociaal, zijn er voor een optimale aanpassing aan de omgeving, om te overleven en ons voort te planten. Het verschijnsel hechting is empirisch en experimenteel onderzocht. Het wordt beschouwd als instinctief gedrag bij pasgeborenen die voor hun overleving volledig afhankelijk zijn van hun verzorger(s). De toepassing van het hechtingsconcept is een veelbelovende ontwikkeling voor de psychiatrie en de psychotherapie (Bowlby, 1988; Nicolai, 2001). Het sociaal-biologische uitgangspunt sluit aan bij de hedendaagse fascinatie voor tastbare bewijzen van hersen(dis)functioneren; 'biologica' is in. De hechtingstheorie is inmiddels de kinderschoenen ontgroeid en vindt meer en meer toepassing in de systeemtherapie. Zo doet Von Sydow (2003) constructieve voorstellen om het hechtingsconcept te

DE BIOLOGISCHE
COMPLICATIE IN DE
PARTNERRELATIE

verenigen met systeemtherapie tot een systemische hechtingstheorie. Mikulincer c.s. (2002) tonen met uitgebreid eigen en literatuuronderzoek aan dat hechting sterk gecorreleerd is met de kwaliteit van de volwassen relatie. Een stel 'veilig gehechten' heeft significant hogere kansen op een bevredigende relatie, stabiel en langdurend, meer intimiteit (!), meer emotionele betrokkenheid, positieve communicatiepatronen en 'harmonieuzer' ouderschap.

TIM ZWAAN

TWEE THEORIEËN

Van Dijk en Blom willen onderzoeken of en hoe de concepten intimiteit - dat zij funderen in Luhmann's systeemtheorie - en hechting samen kunnen leiden tot een meer compleet theoretisch model voor de partnerrelatie. Zij willen daarmee twee theorieën met elkaar verbinden. Dit leidt tot conceptuele verwarring. Deze verwarring is niet nodig, omdat zowel hechting als intimiteit zich goed vanuit elk van de twee theorieën laten beschrijven.

De theorie van sociale systemen is een sociologische beschrijving van de manier waarop interacties tussen mensen verlopen en hoe de interacties zelf een eigen systeem vormen. Het verschijnsel hechting kan vanuit deze theorie beschreven worden als behorend bij het psychische systeem: de instinctieve noodzaak tot overleven. De communicaties over het kind en de daarin werkzame verwachtingen behoren tot verschillende sociale systemen, van de dyade moeder-dochter, van de familie, van de partners, van de subcultuur en van de maatschappij. Deze verwachtingen hebben grote invloed op de eerste band tussen moeder, vader en kind (Brazelton & Cramer, 1990).

De evolutietheorie is van een andere orde. Deze theorie gaat over overleving van de soort en de aanpassingen die daarvoor nodig zijn. Hechtingsgedrag is daarbij het instinctieve gedrag dat de pasgeborene gebruikt om de verzorger 'vast te houden'. Het verschijnsel intimiteit binnen de partnerrelatie laat zich binnen deze theorie uitleggen als een biologische noodzaak om veilig en vertrouwd te kunnen onderhandelen over uiteenlopende belangen op verschillende levensgebieden (Van Oenen, 2001). Veiligheid en vertrouwdheid spelen een belangrijke rol binnen families. Verwantschapsbetrekkingen zijn evolutionair gezien heel belangrijk, want ze betreffen het beschermen van het genetisch 'potentieel'. Familie- en partnerrelaties zouden evolutionair gezien de veilige en vertrouwde groep moeten zijn waarbinnen kinderen opgroeien en sociaal gedrag leren. 'Verwanteselectie verklaart het universele menselijke patroon van het begunstigen van verwanten. (...) We kunnen alleen maar vermoeden (...) dat dit voortkomt uit heel oude emotionele en cognitieve

ve systemen, zoals het vermogen om mensen te leren herkennen die al vanaf zeer jonge leeftijd vertrouwd zijn en de aanwezigheid van een lagere drempel voor altruïsme in ons gedrag tegenover hen.’ (Hrды, 2000, p. 85).

DE BIOLOGISCHE
COMPLICATIE IN DE
PARTNERRELATIE

VARIATIES OP DE PARTNERRELATIE ALS KERN VAN HET GEZIN

Uit de openingsdialoog blijkt een gespannen verhouding tussen de biologische uitleg (Gen) van relatie-intimiteit en de romantische (Mem). Het lijkt niet goed te willen lukken met de huidige, op het romantische ideaal gebaseerde heteroseksuele relaties, getuige de vele boeken die ons willen verzoenen met het (sociobiologische) verschil tussen mannen en vrouwen en de vele aanmeldingen voor relatietherapie. Tot de jaren zestig van de vorige eeuw leek dit romantische liefdesideaal de basis voor partnerrelaties in de westerse samenleving. De socioloog Zwaan (1994) zegt hierover: ‘Een huwelijk ‘uit liefde’ werd onder de burgerij nog lang beschouwd als onwenselijk vanwege het ongewisse van de onderneming - gevoelens golden als onberekenbaar en materiële overwegingen telden zwaarder - maar ‘liefde’ werd geleidelijk aan, en zeker vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw, toch steeds meer als een belangrijke voorwaarde voor een geslaagd huwelijk gezien. Nog weer later werd het ideaal van de romantische liefde voor allen, ook in de lagere standen, tot doorslaggevend motief bij de huwelijkssluiting, en in onze tijd is ontbinding van het huwelijk ten gevolge van het tanen van die liefde zelfs gewoon geworden’ (p. 666). ‘Mede door het ontstaan van ‘de perfecte anti-conceptionele samenleving’ zijn de vaste verbindingen tussen liefde en seksualiteit, huwelijk en gezinsvorming van voorheen voor velen zowel normatief als praktisch verbroken’ (p. 674). Voordien werd de partnerrelatie beschouwd als de enige maatschappelijk geaccepteerde vorm voor seksualiteit en voortplanting. Binnen de partnerrelatie was de rolverdeling stereotiep: de man zorgde voor de materiële veiligheid, de vrouw voor de emotionele. De toegenomen economische zelfstandigheid van vrouwen en de eigen mogelijkheid van geboorteregeling maakten het belang van de partnerrelatie relatiever; ook andere samenlevingsvormen dan het traditionele gezin kregen ‘maatschappelijk recht van bestaan’. Van Oenen (2001) veronderstelt dat in de huidige, westerse samenleving relatievorming ingewikkeld is geworden omdat de oorspronkelijk evolutionaire drijfveer (succesvolle voortplanting) nog slechts beperkt geldig is. ‘Relatievorming is een evolutionaire ‘oplossing’ die nu regelmatig tot problemen leidt, omdat de oorspronkelijke

investeringsovereenkomst geen vanzelfsprekende meerwaarde heeft' (Van Oenen, 2001; p. 24). De ambities van beide partners kunnen uiteenlopend zijn en de plaats en planning van het (te verwachten) nageslacht discutabel maken (Vloet, 2003).

De sociobiologe en antropologe Hrdy (2000) belicht de moderne relatie vanuit het moederperspectief. Zij stelt: 'Wanneer vrouwen meester zijn over hun eigen voortplantingsmogelijkheden en tegelijk de kans hebben hun eigen leven te verbeteren, kiezen ze voor welzijn en economische zekerheid boven meer kinderen krijgen' (p. 27). Er zijn dus minder kinderen in die gemeenschappen waar vrouwen zelf kunnen bepalen hoeveel kinderen zij willen. Hrdy zegt dat het willen krijgen van meer kinderen een kenmerk is in gemeenschappen waar de mannen heersen. Zij baseert deze uitspraken op uitgebreid sociobiologisch onderzoek bij verschillende diersoorten. De betrekkelijk lange draagtijd, de zeer lange afhankelijkheid en de complexe sociaal-emotionele ontwikkeling van het menskind vragen zo veel energie van de moeder dat zij zich, om haar andere taken goed te kunnen vervullen, niet meer dan één tot twee jongen kan veroorloven. Dit is anders dan de ambitie van de man, die juist 'biologisch ingesteld' is op het krijgen van veel nageslacht. Vanuit sociobiologisch perspectief is de vrouw gericht op het kind en zichzelf, en kijkt zij in hoeverre de man hierin een 'nuttige' rol kan vervullen. Met haar kind en met andere vrouwen kan zij bevredigend affectief, emotioneel contact hebben, en andere vrouwen zijn vaak beter ingespeeld op haar behoeften. In een aantal culturen, en ook bepaalde migrantengezinnen, blijkt er sprake van dergelijke gezinsverbanden waarin de vrouwen zorgen voor elkaar en de kinderen en de mannen voor de 'economische ondersteuning' of afwezig zijn.

Deze gegevens relativieren de klinische betekenis van de uitspraak van Van Dijk & Blom over 'de partnerrelatie als kern van het sociale systeem/gezin' (2003; p. 21). In ons centrum melden zich steeds vaker stellen voor partnerrelatietherapie waarvan de vrouw aangeeft dat haar man haar niet meer inspireert. Zij verdient voldoende voor het levensonderhoud en heeft met vriendinnen en/of moeder een netwerk om de kinderen (van elkaar) op te vangen. De romantiek waarmee de man liefdevol over 'zijn gezin' praat, is voor haar niet voldoende. Mannen willen voor vrouw en kinderen zorgen, het gezin omvatten, vrouwen willen met de man samenwerken, naast elkaar, aldus Hrdy (2000). Het blijkt ook in therapie nogal eens moeilijk een andere, voor beiden meer bevredigende invulling van de partnerrelatie te vinden.

DE CONSEQUENTIES VOOR PARTNERRELATIETHERAPIE

DE BIOLOGISCHE
COMPLICATIE IN DE
PARTNERRELATIE

Hoe komt het dat Mem en Gen geen goede samenspraak kunnen ontwikkelen? Wat maakt dat ‘het verstand en de cultuur’ tegenover de menselijke ‘natuur’ staan en niet goed samenwerken? Deze vraag is cruciaal voor de psychotherapie die beoogt woorden te geven aan de ‘rondspokende’ gevoelens en zo die gevoelens te integreren en onder controle te brengen.

Goldner vertelde in een workshop over geweld in heteroseksuele relaties dat het moeilijkste deel van de therapie kwam nadat het geweld gestopt was (De Lijser, 1997). Zij wilde dan de mede door cultuur en gender bepaalde onbalans in de relatie zodanig veranderen dat er op een gelijkwaardiger, ‘volwassen’ wijze onderhandeld kon worden (zie ook Goldner e.a., 1990 en Goldner, 1997). Zij noemde hierbij het misverstand tussen *childhood attachment* en *adult love*. Partners raken teleurgesteld in elkaar als de ander niet de ‘goede ouder’ blijkt te zijn. Zij brengen hun verwachtingen en gevoelens niet onder woorden, maar gaan reageren met hechtingsgedrag uit de vroege kindertijd. De vrouw kan uit angst verlaten te worden zich zo aanklappend gaan gedragen dat de man bang wordt (emotioneel) overspoeld te raken. Als hij reageert met zich af te sluiten is de vicieuze cirkel rond. Van Dijk (1997) signaleert dat ‘(...) het belangrijk is na het bestrijden van de machtsstrijd aandacht te besteden aan het herstel van intimiteit en vertrouwen, (...) het nu volgende, moeilijkste deel van de therapie, waarin het vergroten van intimiteit centraal staat’ (p. 177).

Stevens & Price (2000) postuleren dat ‘psychopathologie ontstaat wanneer de omgeving deels of geheel faalt in het vervullen van één of meer archetypische (= genetische, natuurlijke) behoeften van de zich ontwikkelende individu’ (p. 34, eigen vertaling). Zij verwijzen naar de opbouw en ontwikkeling van de menselijke hersenen, die niet ‘geïntegreerd’ is verlopen maar ‘laagsgewijs’. De rationele, empirisch denkende, ‘talige’, dominante linkerhemisfeer is deel van de neocortex, die bewuste controle en overzicht bevat en verantwoordelijk is voor cognities en complexe zintuiglijke processen. Deze hemisferen zijn ‘gestapeld’ op en ‘losvast’ verbonden met het limbisch systeem (emoties) en de basale ‘oer’ hersenen (de basale ganglia, primitief, instinctief, reflectoïr) (Stevens & Price, 2000; Vroon, 1989). De mens heeft signalen uit al deze zo verschillende hersengebieden nodig gehad voor zijn voortbestaan. Een deel van deze informatie lijkt voor de moderne, ‘beschaafde’ mens niet relevant meer, maar ieder van ons kan in een levensbedreigende situatie raken en het dan wel weer erg nodig hebben. De partnerkeuze is evolutionair gezien de belangrijkste daad in het menselijke bestaan met betrekking tot voortplan-

ting en bestaanszekerheid. Vanaf de vroegste tussenmenselijke ervaring, de hechtingsrelatie, wordt de mens doordrongen van het belang van sociale relaties. Om Mahler c.s. (1975) te parafraseren: men zou de hechtingsrelatie de psychologische geboorte van het kind kunnen noemen. De separatie-individuatiefase zou beschouwd kunnen worden als de sociale geboorte. De hechtingsrelatie gaat een blauwdruk vormen voor alle verdere intieme relaties, juist omdat deze van levensbelang is voor de pasgeborene. De primitieve hersenen en het limbisch systeem slaan deze informatie op, informatie waar geen taal voor is. Het preverbale karakter van deze vitale informatie kan een verklaring zijn van de vraag waarom het zo moeilijk is op 'volwassen' manier met elkaar te praten in partnerrelaties.

Op grond van ervaringen in de hechtingsrelatie zijn er non-verbale verwachtingen over het gedrag van de partner. Wanneer de partner niet aansluit bij zo'n verwachting, die voor de ander van cruciaal belang is, en hierop ook niet aanspreekbaar is ('Ik snap niet dat je je daar zo druk over maakt!') kan er een veelal stilzwijgende, schijnbaar onherstelbare breuk in het vertrouwen ontstaan. Het kindverlangen 'helemaal begrepen en aangevoeld te worden' is versmaad, het vertrouwen 'dat je er altijd voor me bent als ik je nodig heb' is beschaamd. Johnson c.s. (2001) noemen dit toepasselijk *attachment injuries*. Het verlangen naar wederkerigheid in de partnerrelatie is op primitief niveau verbonden met de hechtingsrelatie, op 'ontwikkeld' niveau met vriendschappelijke, sociale relaties. Zo ontstaat de spraakverwarring tussen Mem en Gen. Van Dijk & Blom (2004) beschrijven het proces van vroege hechting naar partnerrelatie als een integrerende, geleidelijke ontwikkeling. Ik beschouw het echter als een parallelle ontwikkeling, met deels gebrekkige uitwisselingsmomenten, zoals de gelaagde opbouw van de menselijke hersenen.

Het is noodzakelijk dat in partnerrelatietherapie zowel de onbeschaafde, primitieve kant ter sprake komt als de gewenste, de cultuurkant. Dit geldt voor 'oer'mannelijke en 'oer'vrouwelijke aspecten en voor verschil en overeenkomst tussen hechtingsrelatie en partnerrelatie. Het genogram van beide partners kan aangevuld worden met de respectieve hechtingsgeschiedenissen en de daarmee samenhangende verwachtingen van de relatie. Dit met elkaar bespreken verschaft een begrijpbare context, waar het persoonlijke een plaats krijgt binnen het sociaal-culturele (verwachtingen op basis van gender, afkomst, ras, sociaal-economische situatie). De ruimte binnen de therapie zal op die manier een model kunnen zijn voor de intimiteit in de partnerrelatie. De partners kunnen opnieuw (of voor het eerst) voor elkaar kiezen als zij zich kunnen losmaken uit hun gestereotyperde rol en de ander als ander kunnen zien.

BESLUIT

DE BIOLOGISCHE
COMPLICATIE IN DE
PARTNERRELATIE

De concepten hechting en intimiteit kunnen beide worden verklaard vanuit de sociobiologie en vanuit de theorie van sociale systemen. Beide begrippen helpen bij het denken over dat wat tussen mensen gebeurt, wat hen verbindt en vormt, wat mensen maken en wat hen maakt, en leveren hypothesen voor systeemtherapie. Met het samenbrengen van deze theorieën hebben Van Dijk & Blom (onbedoeld?) een vinger gelegd op de zere plek van de hedendaagse partnerrelaties. Zij wilden met het begrip intimiteit de biologie voorzien van een 'romantische' meerwaarde en zitten daarmee tegelijk in het hart van het 'moderne' relatieconflict. De (h)erkenning van dit conflict als probleem is de uitdaging voor relatietherapeuten. Naast de door Van Dijk & Blom voorgestelde theorie lijkt ook de sociobiologie een belangrijke theoretische basis voor systeemtherapie te kunnen vormen. De hechtingsrelatie als beginpunt van het sociale bestaan is iets tussen twee mensen, kind en verzorg(st)er, veelal moeder. Deze relatie wordt beïnvloed door andere relaties (tussen vader en moeder, tussen vader, moeder en kind, tussen moeder en haar moeder, enzovoorts). Bovendien spelen deze relaties binnen een groter geheel van normen, waarden, gewoonten, culturele en sociaal-maatschappelijke factoren. Kortom allemaal zaken die binnen een systeemtherapie besproken en gewogen kunnen worden.

Literatuur

- Anderson, C.M. (2003). Cassandra notes on the state of the family research and practice union. *Family Process* 42:323-329.
- Blom, T. & VanDijk, L. (1999). A theoretical frame of reference for family systems therapy? An introduction to Luhmann's theory of social systems. *Journal of Family therapy* 21:195-216.
- Bowlby, J. (1988). Developmental psychiatry comes of age. *American Journal of Psychiatry* 145:1-10.
- Brazelton, T.B. & Cramer, B.G. (1990). *De eerste band. Ouders, kinderen en hun vroegste binding*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Dijk, L. van (1997). Macht en machtsstrijd in partnerrelaties en therapeutische systemen. *Systeemtherapie* 9:165-178.
- Dijk, L. van & Blom, T. (1996). Een theorie van sociale systemen als basis voor systeemtherapie. *Systeemtherapie* 8:195-212.
- Dijk, L. van & Blom, T. (2003). Een systeemtheoretisch kader voor relatietherapie. *Systeemtherapie* 15:4-26.
- Dijk, L. van & Blom, T. (2004). Vroege hechting en volwassen partnerrelaties: verschil en samenhang. *Systeemtherapie* 16:....
- Goldner, V., Penn, P., Sheinberg, M. & Walker, G. (1990). Love and violence: gender paradoxes in volatile attachments. *Family Process* 29:343-364.
- Goldner, V. (1997). *De Genderdialoog*. Amsterdam; Van Gennep.
- Hrdy, S.B. (2000). *Moederschap. Een natuurlijke geschiedenis*. Utrecht: Het Spectrum.

- Johnson, S.M., Makinen, J.A. & Millikin, J.W. (2001). Attachment injuries in couple relationships: a new perspective on impasses in couples therapy. *Journal of Marital and family therapy* 27:145-155. New York: Touchstone.
- Lijser, E. de (1997). Congres: Geweld en Gender. *Systeemtherapie* 9:209-210.
- Mahler, M.S., Pine, F. & Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic books.
- Mikulincer, M., Florian, V., Cowan, P.A. & Cowan, C.P. (2002). Attachment security in couple relationships: a systemic model and its implications for family dynamics. *Family Process* 41:405-434.
- Nicolai, N.J. (2001). Hechting en psychopathologie: een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Psychiatrie* 43:333-342.
- Oenen F.J. van (2001). Het miskende relatie-instinct. *Systeemtherapie* 13:4-27.
- Stevens, A. & Price, J. (2000). *Evolutionary Psychiatry*. 2nd ed. Londen: Routledge.
- Sydow, K. von (2003). Systemische hechtingstheorie en de therapeutische praktijk. *Gezinstherapie* 14:424-448.
- Vloet, C. (2003). Doe het niet! Kindervrije vrouwen over de vreugde van bewuste kinderloosheid. *NRC Handelsblad*, 6 december, p. 49.
- Vroon, P. (1989). *Tranen van de krokodil. Over de snelle evolutie van onze hersenen*. Baarn: Ambo.
- Zwaan, T. (1994). De verschuivende hoeksteen. Historische en hedendaagse ontwikkelingen van het gezin. *Jeugd en Samenleving* 12:660-675.